

Nous fragments ceràmics de la Cova de la Sarsa (Bocairent, València) pertanyents a la col·lecció Ponsell del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi

EMILIO CORTELL PÉREZ*; PABLO GARCÍA BORJA**

Presentem un petit lot de ceràmiques seleccionades que van ser recuperades en les excavacions realitzades per Fernando Ponsell a la Cova de la Sarsa (Bocairent, València), tornades fa poc al Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi després de ser estudiades per M. D. Asquerino. Es tracta d'un conjunt típic del Neolític Antic Cardial. Finalment, assenyalam de forma breu algunes de les problemàtiques en què actualment queda enquadrada la cova en el context del Neolític antic local.

Paraules clau: Ceràmica, Cova de la Sarsa, Neolític Antic, Fernando Ponsell.

Presentamos un pequeño lote de cerámicas seleccionadas que fueron recuperadas en las excavaciones realizadas por Fernando Ponsell en la Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia), recientemente devuelto al Museo Arqueológico Municipal d'Alcoi tras ser estudiado por M. D. Asquerino. Se trata de un conjunto típico del Neolítico Antiguo Cardial. Finalmente, señalamos de forma breve algunas de las problemáticas en las que actualmente queda encuadrada la cueva en el contexto del Neolítico antiguo local.

Palabras clave: Cerámica, Cova de la Sarsa, Neolítico Antiguo, Fernando Ponsell.

New ceramic fragments from La Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia) belonging to the Ponsell Collection of the Alcoi Municipal Archaeological Museum

In this paper, the study of a small ceramics collection from Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia, Spain) is presented. They were recovered during the fieldwork campaign carried out by Fernando Ponsell, studied first by M.D. Asquerino, and recently deposited in the Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi. The lot in question is a typical assemblage from the Cardial ancient Neolithic. Furthermore, the principal archaeological problematics of the sequence, involving the local ancient Neolithic are specified.

Key words: ceramics, Cova de la Sarsa, ancient Neolithic, Fernando Ponsell.

La Cova de la Sarsa és un jaciment molt conegut dins de la bibliografia valenciana. Es troba situada al terme municipal de Bocairent (València) i es tracta d'una cavitat oberta al nord-est que controla una gran vall que es va estretint en direcció a Alfafara i Agres (Asquerino, 1978). La col·lecció ceràmica apareguda a la Cova de la Sarsa ha estat un referent en la bibliografia valenciana des d'antic (San Valero 1950), i de la qual nombroses publicacions mostren la seua importància (San Valero, 1950; Pérez Botí, 1999 i 2001; Asquerino, 1978, Asquerino *et alii*, 1998).

El conjunt de material ceràmic de Sarsa ha estat recuperat, bàsicament, en dues grans intervencions, una sota la direcció de Fernando Ponsell en les primeres dècades del segle XX i una altra sota la direcció de María Dolores Asquerino en els anys 70 i 80. El material recuperat en les intervencions de Ponsell es troba depositat en part al Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi (Pérez Botí, 1999 i 2001) i en part

al Museu de Prehistòria de València (San Valero, 1950). El corresponent a les intervencions d'Asquerino està depositat al Museu Municipal Vicent Casanova de Bocairent (Asquerino *et alii*, 1998), lloc on també estan exposades al públic diferents peces donades al museu per veïns de la zona (Asquerino, 1976; Asquerino, 1978), i altres procedents d'intervencions més puntuals realitzades a la cova (Casanova, 1978). A més, hi ha nombrosos museus al llarg de tot el País Valencià i l'Estat Espanyol que conserven ceràmiques de la Cova de la Sarsa entre els seus materials (Pascual Beneyto i Ribera, 1999; García Blanco, 2005; Castellano s.d.; entre d'altres).

De totes les intervencions ens interessa centrar-nos en les realitzades sota la direcció de Ponsell. Aquestes comencen en 1928 i continuen de forma més o menys continuada fins a 1939. Gran part del material que aparegué fou depositat al Museu del Servei d'Investigació Prehistòrica. La publicació de les restes ha estat esglaonada (Ponsell, 1929 o San Valero, 1942), i destaca la publicació en 1950 d'una obra monogràfica per part de J. San Valero. L'altra part del material recuperat per Ponsell va ser incorporat a la col·lecció depositada al Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi

* Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi
ecortell@alcoi.org

** Estudis Arqueològics.
estudisarqueologics@hotmail.es

a finals de febrer de 1985 per Juan Faus Cardona, el qual era qui conservava els materials després de la mort de Ponsell en 1975 (Julià, 1985).

Durant el temps en què la professora Asquerino estava realitzant diferents estudis de la Cova de la Sarsa i dels seus materials, demanà permís a Juan Faus per poder estudiar-ne alguns que li van parèixer més interessants per tal de completar els estudis que estava realitzant sobre aspectes més específics de la cultura material (Asquerino, 1975). Finalment es produí la donació de la col·lecció de Ponsell al Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi, i aquesta selecció de materials va passar a formar part del museu, on s'ha catalogat recentment. És per aquest motiu que no han estat inclosos en els estudis de Pérez Botí (1999 i 2001).

En aquesta publicació presentarem el petit conjunt ceràmic per tal de complementar els treballs anteriors, assenyalarem les característiques principals del conjunt, i farem una breu referència als nous treballs que s'estan publicant sobre el Neolític local, per tal d'incorporar algunes de les línies de debat actuals que afecten el jaciment.

El material analitzat

Per a la descripció dels diferents fragments ceràmics hem utilitzat la metodologia emprada en altres treballs (García Borja, 2004 i 2004-2005), basada en els estudis realitzats per Bernabeu (1989). En aquesta ocasió, però, pensem que és més convenient realitzar un estudi sistemàtic dels fragments en el qual s'inclourà la descripció de les formes clascificables que hem pogut identificar.

El total del material analitzat és de 21 fragments ceràmics, tots ells realitzats a mà. Cap d'ells ofereix referència estratigràfica, com és habitual al llarg de la història de la investigació del jaciment. Les noves ceràmiques inventariades són:

- 1680/85. Correspon a dos fragments d'un vas ceràmic amb forma oberta, vora no diferenciada i llavi arrodonit (fig. 1). Presenta decoració impresa cardial de vora i de natis. També presenta una ansa de cinta vertical amb un apèndix a manera de botó en la part superior. La superfície del vas està erosionada, el color de la part externa i interna és beix. El desgreixant és mixt. El gruix de les parets és de 0,75 cm. Diàmetre de boca: 28 cm. Diàmetre màxim: 28,7 cm. Tipològicament el definirem com un bol de forma lleugerament tancada (Classe B, Grup 6, Tipus I).
- 1681/85. Correspon a un fragment de vas ceràmic de forma oberta que presenta vora no diferenciada i llavi arrodonit (fig. 1). Presenta decoració impresa amb pinta farcida de pasta blanca; presenta també unes altres petites impressions realitzades molt possiblement amb una petxina, doncs la matriu és prou diferent (làm. 1). La superfície interna està allisada i l'externa brunyida. El color de la superfície és marró-negre. El gruix de les parets és de 0,8 cm. Diàmetre de boca aproximat: 34 cm. Tipològicament el definirem com un bol amb vora diferenciada i perfil lleugerament en "S" (Classe B, Grup 8, Tipus II).
- 1682/85. Correspon a un fragment de vas ceràmic de forma oberta que presenta vora lleugerament exvasada i llavi arrodonit (fig. 1). Presenta decoració impresa d'instrument (pinta fina) farcida de pasta blanca. La superfície interna està espatulada i l'externa brunyida. El color de la superfície és marró-taronja. El gruix de les parets és de 0,6 cm. Diàmetre de boca: 22 cm. Tipològicament el definirem com una escudella (Classe A, Grup 1, Tipus I).
- 1683/85. Correspon a un fragment de vas ceràmic de forma oberta que presenta vora lleugerament exvasada i llavi arrodonit (fig. 2). Presenta decoració impresa cardial i de punxó rom en posició horitzontal. La superfície interna i externa està erosionada. El color de la superfície és marró. El gruix de les parets és de 0,5 cm. Diàmetre de boca: 13 cm. Tipològicament el definirem com un gran bol amb vora diferenciada i perfil en "S" (Classe B, Grup 8, Tipus II).
- 1684/85. Correspon a un fragment de vas ceràmic amb vora recta i llavi arrodonit decorat amb petites impressions. Presenta un cordó amb petits mamellons davall la vora, seguit de cordons impresos en forma de "S". Tant la superfície interna com l'externa estan erosionades. El color de la superfície és marró-taronja. El gruix de les parets és de 0,5 cm. Diàmetre de boca: 13 cm.
- 1685/85. Correspon a un fragment de vas ceràmic amb vora recta i llavi arrodonit (fig. 3). Presenta un ansa de galet amb pont del tipus B de la tipologia de Navarrete (1970). La superfície del vas està erosionada, el color de la part externa i interna es beix. El gruix de les parets és de 0,65 cm. Diàmetre de boca: 16 cm. Diàmetre màxim: 20 cm. Tipològicament el definirem com un pic abocador amb ansa de galet (Classe C, Grup 11, Tipus I).
- 1686/85. Fragment d'ansa de cinta ressaltada que presenta decoració impresa cardial de vora i amb arrossegat a la superfície (làm. 1). El fragment presenta un alt grau d'erosió.
- 1687/85. Fragment ceràmic informe que presenta decoració impresa cardial de vora i de natis (fig. 2), que sembla que devien estar farcides de pasta de color blanc (làm. 1). Presenta ansa de túnel horitzontal decorada amb impressions cardials. La superfície interna està erosionada i és de color taronja, mentre que l'externa és grisa i presenta restes d'haver estat brunyida. Presenta desgreixant mixt i ben ordenat. El gruix de les parets és de 0,55 cm.
- 1688/85. Fragment ceràmic informe que presenta decoració impresa amb instrument dentat (pinta) i amb punxó en posició obliqua. Les impressions estan farcides de pasta blanca (làm. 1). La superfície interna està allisada i l'externa brunyida, el color de la part externa i interna és gris-marró. El gruix de les parets és de 0,9 cm.
- 1689/85. Fragment ceràmic de vora no diferenciada i llavi arrodonit imprès que presenta una ansa de cinta horitzontal de poca grandària. La superfície està erosionada, el color de la part externa i interna es gris-marró. El gruix de les parets és de 0,5 cm. Existeix un altre fragment ceràmic (1691/85), més petit, amb les mateixes característiques.

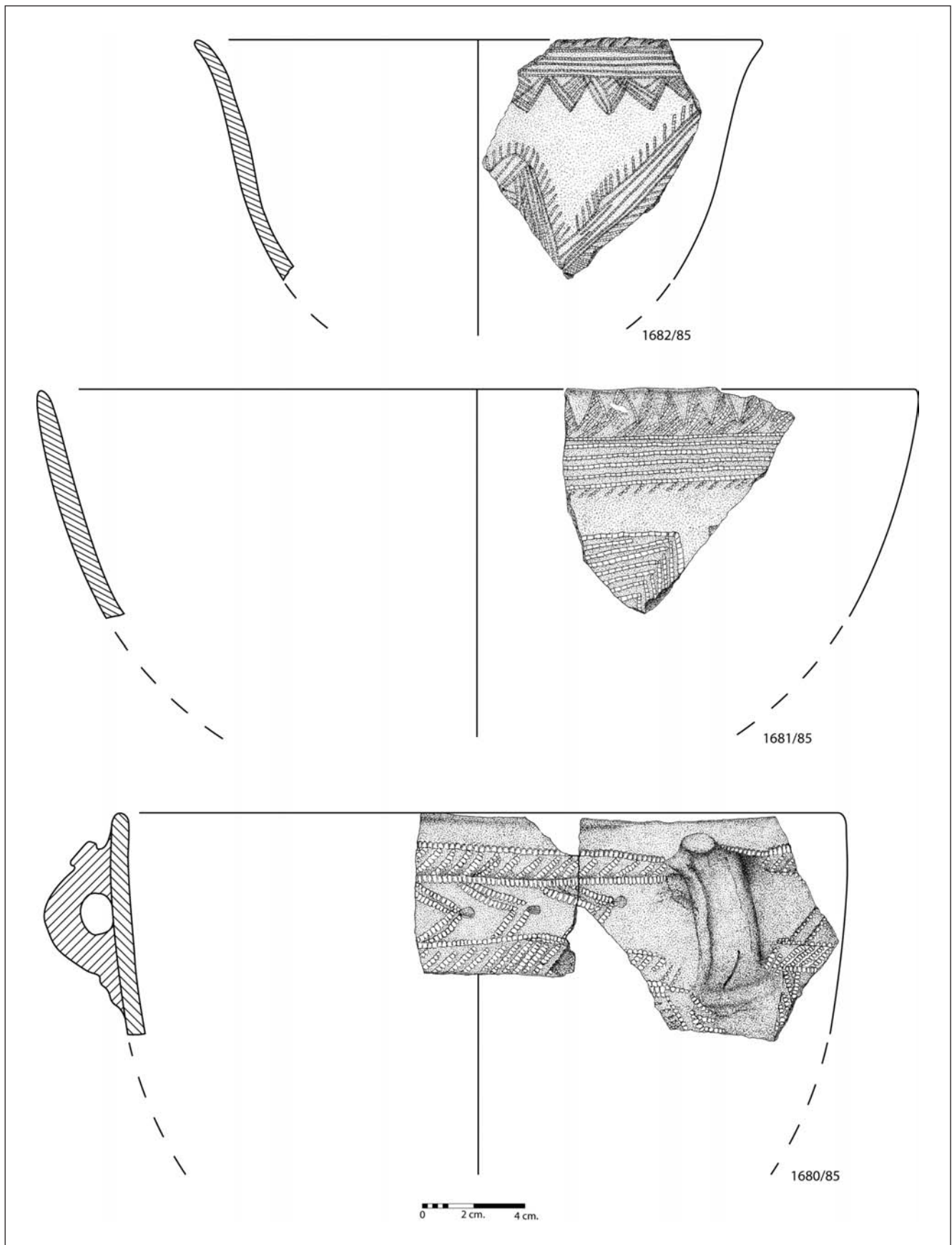

Figura 1. Fragments ceràmics classificables tipològicament.

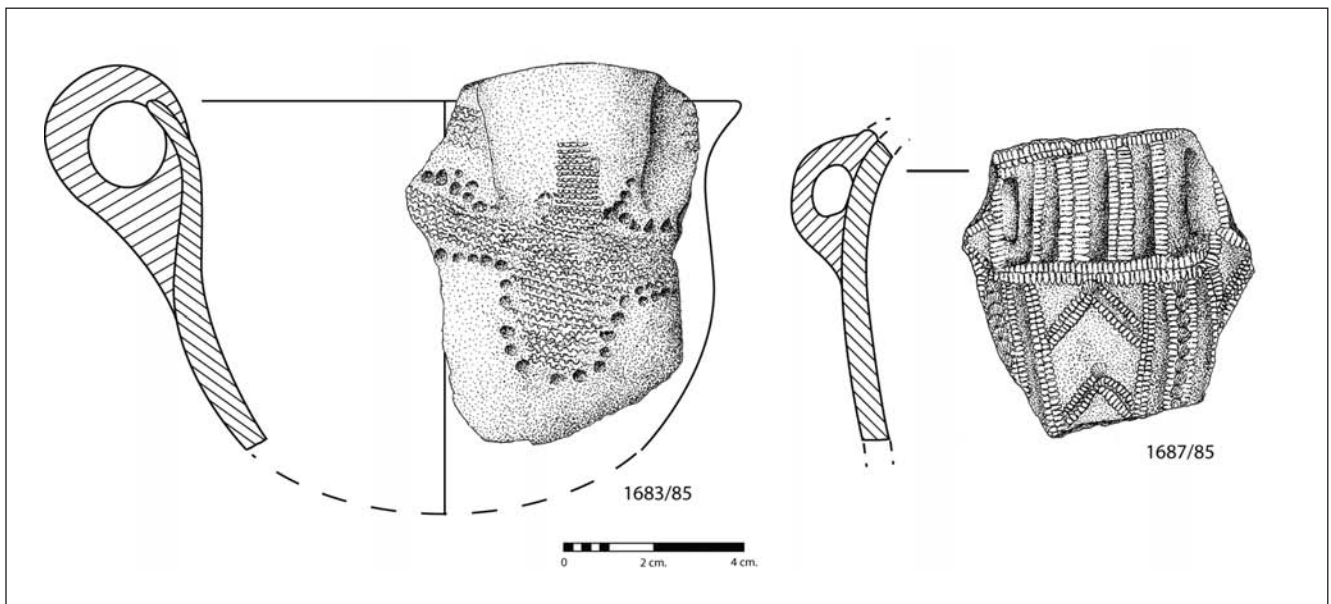

Figura 2. Exemple de fragments ceràmics amb anses decorades.

- 1690/85. Fragment ceràmic que presenta llavi arredonit i vora indeterminada. Presenta cordó i llengüeta, impresos tots dos amb digitacions. Tant la superfície interna com l'externa estan erosionades. El gruix de les parets és de 0,9 cm.
- 1692/85. Fragment de vora lleugerament exvasada i llavi arredonit, que presenta decoració incisa realitzada amb punxó esmolat, que forma una fina retícula (là. 1). La superfície és de color negre i està brunyida per les dues cares. Presenta desgreixant ordenat. El gruix de les parets és de 0,4 cm.
- 1693/85. Correspon a un fragment d'ansa de galet del tipus A de la tipologia de Navarrete (1970); és un apèndix perforat més que una ansa típica de galet (fig. 3). La superfície del fragment està erosionada, el color és beix. Tipològicament el definiríem com un pic abocador amb ansa de galet (Classe C, Grup 11, Tipus I).
- 1694/85. Fragment d'ansa del tipus "cassoleta" que presenta decoracions impreses cardials en la part posterior i superior. Conserva part de la vora i del llavi, que està decorat amb impressions cardials. La peça està erosionada, però presenta indicis de brunyit. El color de la part externa i interna és negre. El gruix de les parets és de 0,7 cm. Tipològicament el definiríem com una cullera (Classe D, Grup 17, Tipus I).
- 1695/85. Fragment de vora no diferenciada i llavi arredonit d'un vas de parets troncocòniques. Presenta llengüeta. La superfície és de color negre-taronja i està allisada per les dues cares. Presenta desgreixant ordenat. El gruix de les parets és de 0,4 cm.
- 1696/85. Fragment d'ansa de cinta amb un apèndix lenticular que presenta decoració cardinal a l'apèndix i a la superfície de l'ansa (là. 1). Pareix que les decoracions estaven farcides amb pasta de color blanc. Presenta desgreixant de composició mixta i ben ordenat. El color de la superfície es taronja. La superfície presenta indicis d'haver estat brunyida.
- 1697/85. Fragment ceràmic informe decorat amb impressions cardials de vora (là. 1). El color de la superfície és roig. Presenta superfície brunyida. El gruix de les parets és de 0,6 cm.
- 1698/85. Fragment ceràmic que presenta una ansa de túnel amb relleus. El fragment presenta indicis d'haver estat brunyit, encara que està erosionat. El color de la part externa i interna és marró-negre. El gruix de les parets és de 0,6 cm.
- 1699/85. Fragment de vas que presenta vora exvasada i llavi arredonit decorat amb impressions cardials. Presenta cordons decorats amb impressions cardials (là. 1). Les superfícies interna i externa estan allisades, el color és marró. El gruix de les parets és de 0,85 cm. Diàmetre de boca: 16 cm. Tipològicament el definiríem com una olla globular amb vora recta (Classe C, Grup 13, Tipus III, Subtipus a).
- 1700/85. Fragment d'ansa de cinta que presenta decoració impresa cardinal amb la vora en tota la seua superfície (là. 1). També presenta decoració impresa amb el natis perforat en un dels seus extrems. Pareix que les decoracions estaven farcides de pasta blanca. Presenta un important grau d'erosió i a més està rodada.
- 1701/85. Es correspon amb un fragment ceràmic amb forma globular, vora no diferenciada i llavi arredonit. Presenta una ansa de cinta horitzontal elevada respecte de la posició del llavi. La superfície externa estava brunyida, la

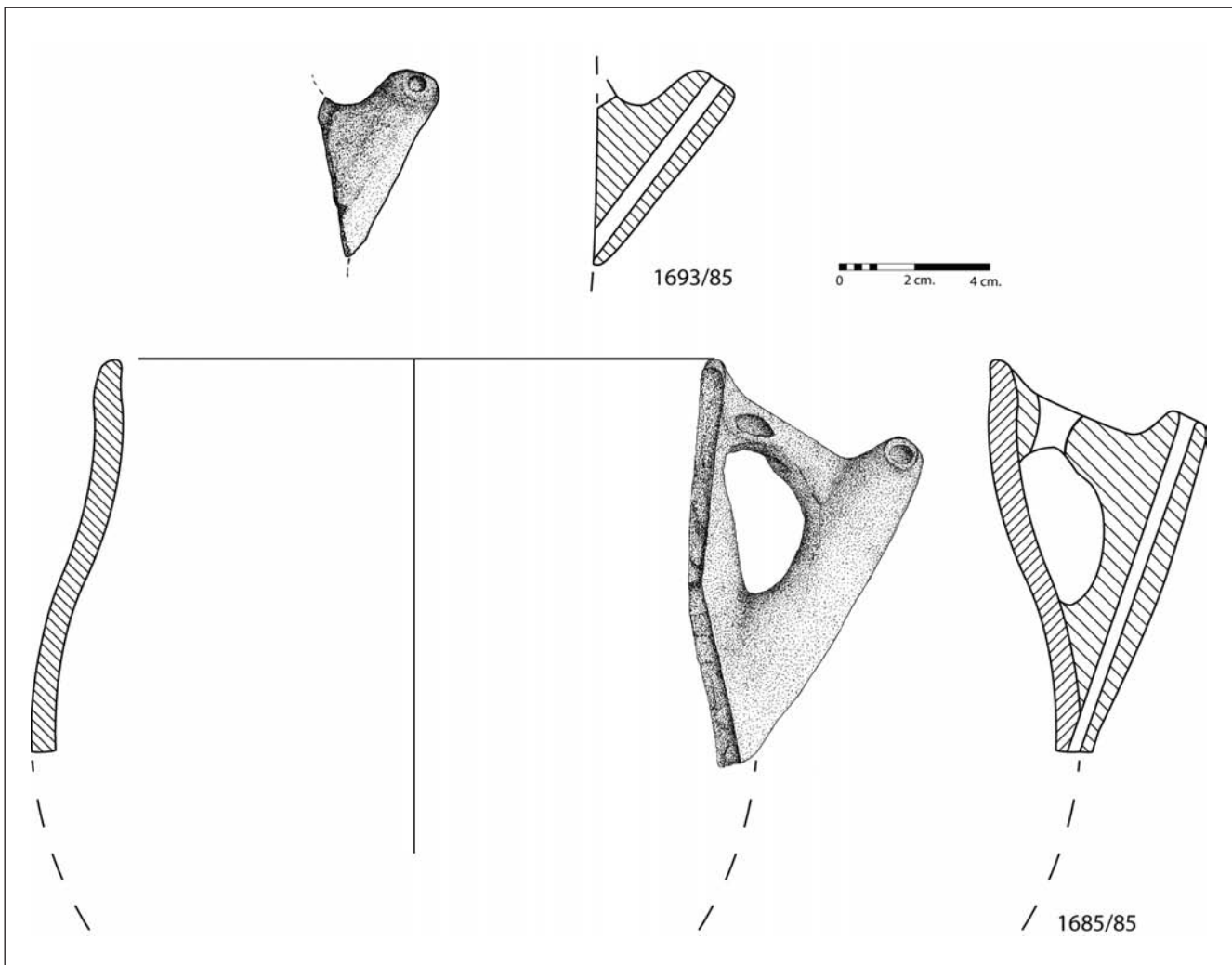

Figura 3. Fragments ceràmics amb ansa de galet.

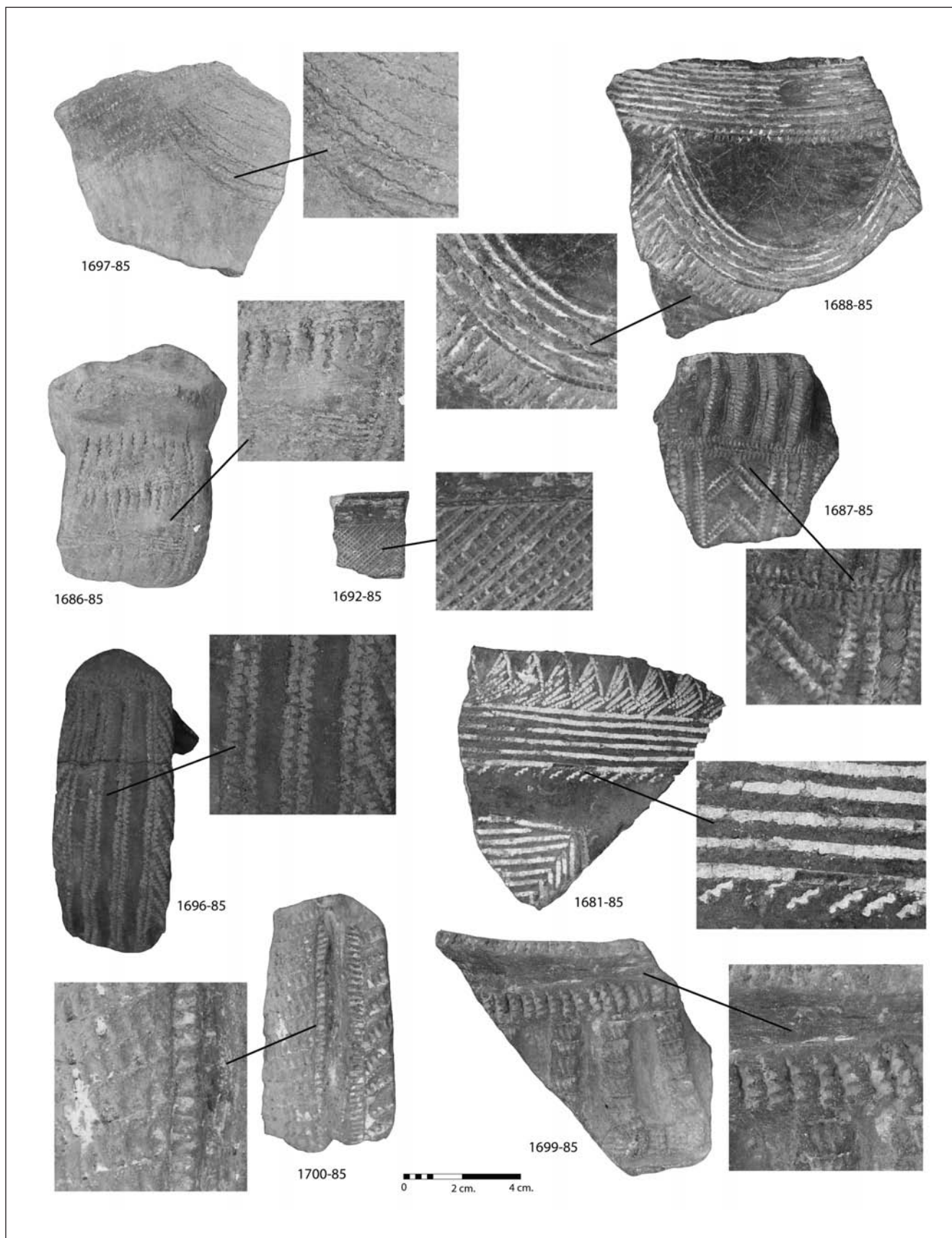
interna està erosionada, el color de la part externa és roig, mentre que el de la part interna és negre. El gruix de les parets és de 0,8 cm. Diàmetre de boca: 18 cm. Diàmetre màxim aproximat: 23 cm. Tipològicament el definirem com una olla globular senzilla (Classe C, Grup 13, Tipus I, Subtipus a).

Els fragments ceràmics que hem analitzat, presenten característiques molt semblants als que estan publicant-se de la cova; tot i això podem destacar algunes característiques interessants, encara que creiem que són fruit d'una selecció feta per M. D. Asquerino sobre la col·lecció Ponsell que li mostrà Faus, i no a una mostra que pugua ser estadísticament representativa.

Una d'aquestes característiques és la bona representació de fragments decorats amb pintura (làm. I, 1681 i 1688; fig. 1, 1681 i 1682), o la unió en un mateix fragment ceràmic d'impressions realitzades amb pintura amb unes altres de cardials (làm. I, 1681), qüestió que considerem signi-

ficativa, ja que l'aparició de diferents matrius decoratives provocades per la utilització de diferents instruments per a la realització de les composicions decoratives no és tan freqüent en jaciments propers. Cal destacar que aquest punt està sent estudiat en aquests moments amb més deteniment per diferents investigadors (Bernabeu *et alii*, 2007-2008). En el nostre cas en concret fa referència a aspectes com, per exemple, la combinació de la tècnica cardinal amb un altre tipus d'impressió, a la major utilització del natis, o la substitució en algunes composicions decoratives de les impressions de natis per unes altres amb punxó rom (fig. 2, 1683).

La tècnica decorativa millor representada en les ceràmiques que hem analitzat és la realitzada amb petxina (impressions cardials), en moltes de les seues variants. Hem documentat la impressió cardinal de vora en llavis i en cordons (làm. I, 1699), en la superfície del vas (làm. I, 1697, 1696 o 1700), acompanyada per impressions realitzades amb el

Làmina 1. Selecció de fragments ceràmics inventariats, amb detall de les diferents tècniques decoratives (Fotografies de José H. Miró Segura). L'escala correspon als fragments ceràmics, no a les ampliacions dels detalls de les decoracions.

natis (làm. I, 1687; fig. 1, 1680), amb l'arrossegament de la vora per la superfície (làm. I, 1686) o amb altres tècniques com la impressió de pinta (làm. I, 1681). A més, també hem documentat les diferents possibilitats que ofereix la decoració cardial realitzada amb la vora de la petxina, i hem diferenciat la decoració continuada amb vora (làm. I, 1697 o 1696), la impressió doble (làm. I, 1687) o la clàssica impressió aïllada de vora de petxina (làm. I, 1681, 1686, 1700 o 1702).

Algunes d'aquestes decoracions apareixen farcides de pasta blanca, tant les realitzades amb petxina com les impreses amb pinta, i no hem documentat en aquesta petita col·lecció cap fragment decorat amb restes de farcit mitjançant pasta de color roig, aspecte que resulta interessant, ja que pareix ser que els vasos ceràmics que presenten farcides les decoracions amb colorants no ho són per casualitat, sinó que estan associats a formes determinades (Bernabeu *et alii*, 2007-2008), molt similars a les que estem analitzant; si bé, en aquest cas, cal destacar la presència de colorant blanc en totes les decoracions realitzades mitjançant la pinta.

Un altre aspecte interessant és la presència de dos anses de galet, perquè és un tipus poc representat dins de la vaixel·la de la cova. De fet, tan sols n'hem pogut documentar un altre fragment, que es troba depositat al Museu de Prehistòria de València (San Valero, 1950: Làm. VIII.1). En el nostre cas, es tracta de dos tipus d'ansa de galet ben diferents. Una d'elles respon a un galet amb pont, mentre que l'altra respon a un apèndix perforat o pic adossat el recorregut del qual és més limitat. Les anses de galet són un tipus d'ansa poc representat a la cova, raó per la qual suposem que Asquerino degué decidir estudiar-les amb més cura. Cap d'elles presenta decoració, qüestió aquesta interessant, ja que en la propera cova de l'Or apareixen nombroses anses de galet decorades amb la tècnica cardial, relacionades amb el consum de llet (Martí *et alii*, e.p.). A més, cal destacar la presència del tipus pic adossat, del qual per a la zona valenciana tan sols tenim un altre possible paral·lel a la Cova Fosca de la Vall d'Ebo (García Borja, 2004-2005), que igualment no presenta decoració.

Sobre la presència de dos vasos classificats com a bols amb vora diferenciada i perfil en "S" (Classe B, Grup 8, Tipus II), l'un amb decoració impresa amb pinta (número d'inventari 1682/85) i l'altre decorat amb impressions cardials i de punxó rom (número d'inventari 1683/85), cal destacar que estem davant d'una forma poc freqüent dins del conjunt de la Sarsa (Pérez Botí, 1999) i dels conjunts analitzats en els moments més antics del Neolític I, encara que se'n coneixen alguns exemplars (Bernabeu, 1989). El recorregut de la decoració del fragment decorat amb pinta és també peculiar (fig. 1), perquè *a priori* es podria pensar que estem davant d'un vas amb motius similars als que anomenem com a simbòlics. El dibuix de la peça mostra un recorregut molt limitat de la composició decorativa, que a més sembla que es desenvolupa per la base del vas.

Qüestions pendents sobre la Sarsa

Les conclusions que podem extraure dels materials analitzats no representen cap canvi substancial del que ja s'ha publicat fins ara i la col·lecció queda ben enquadrada dins del que és el conjunt ceràmic de la Cova de la Sarsa. Tot i això, hem destacat alguns aspectes més particulars que s'incorporen al conjunt conegut. Encara avui, hi ha un bon nombre d'interrogants que afecten el jaciment, alguns que vénen des d'antic i d'altres que s'incorporen de nou i que ens agradaria repassar de forma breu.

Una de les qüestions que dificulten la interpretació de la cultura material de la Cova de la Sarsa són les distintes funcionalitats a les que pareix ha estat sotmès el jaciment arqueològic. En aquest sentit, existeixen diferents hipòtesis que poden ser valorades i que no són incompatibles entre elles: que estem davant d'un jaciment d'ocupació contínua, que estem davant d'un jaciment d'hàbitat d'ocupació estacional (en aquest cas, cal esbrinar quina activitat era la principal) o que estem davant d'un jaciment amb funcions de necròpolis. És aquesta última opció la que menys dubtes ofereix, per documentar-se des d'antic nombroses restes humanes, algunes d'elles en veritables contextos d'enterrament (Casanova, 1978). No obstant això, resulta complicat no admetre que ha estat ocupada com a lloc d'hàbitat, encara que siga de forma estacional, bé per les nombroses restes de producció d'objectes que hi apareixen (per exemple, restes de talla), com de deixalles típiques del consum d'aliments. Les característiques del registre ens porten a considerar-la com un lloc d'hàbitat, encara que no es pot establir amb seguretat en quin moment de la seqüència, ni si estaria ocupada al llarg de tot l'any o tan sols durant determinats moments per complementar-se amb assentaments a l'aire lliure (García Atienzar, 2008). L'aparició de nombroses restes materials de gran qualitat i la mateixa distribució interna que presenta, poden introduir una altra possible funció com a lloc on s'emmagatzemen excedents per a la seua redistribució (Vicent, 1997) en algun tipus de cerimonial. A totes aquestes consideracions cal afegir que les condicions d'habitabilitat de la cova són extremament dificultoses, amb un grau d'humitat tan gran que es fa força complicat mantenir-se sec al seu interior, que la boca d'entrada està orientada al nord i que sols la zona del Vestíbul pot ser considerada com un espai d'hàbitat. Són interrogants que han existit al llarg de la història de la investigació del jaciment i que encara avui pareixen de difícil solució.

Cronològicament, s'ha situat l'inici de la seqüència en un moment avançat del Neolític antic cardial (Asquerino, 2000), mentre que el final de l'ocupació quedaria ubicat en algun moment del Neolític IB de la seqüència regional, caracteritzat, entre altres aspectes, per la nul·la presència de ceràmiques esgrafiades i la documentació en percentatges testimonials de ceràmiques pentinades (Bernabeu, 1989). Aquestes dates estarien al voltant del 5.500-5.100 cal BC, relacionant la primera ocupació amb el procés d'expansió des de la costa per grups de colonitzadors neolítics, que degueren ocupar el territori de forma esglaonada, i en el qual

la Cova de la Sarsa es degué ocupar poc després que la Cova de l'Or. Aquesta hipòtesis pareix la més senzilla i lògica per explicar els moments inicials de l'ocupació de la Sarsa, i relaciona la seua primera ocupació amb el procés d'expansió inherent al transcurs de la neolitització de les comarques centrals per grups plenament integrats amb el que coneixem com a "cultura neolítica cardial", grups que van a la recerca de zones d'hàbitat compatibles amb el model de poblament pobletà dispers, format per petites comunitats autosuficients (García Atienzar, 2008). Aquest model radial porta implícita la disgregació social en més grups i més nombrosos, que comparteixen una mateixa arrel simbòlica, ideològica, social i operativa, que irremeiablement va mutant pel procés històric particular que cada grup, tribu o clan sofreix, qüestió per la qual s'explicaria que dins d'una ampla unitat cultural amb característiques generals comunes, trobem diferents grups que presenten característiques particulars. Al Neolític que es desenvolupa a les terres valencianes, es pressuposa que els colons vinguts via marítima tenen clares arrels lligades amb el món cardial del sud de França i del nord d'Itàlia, i que de forma ràpida muta en una cultura pròpia que, encara que té clars referents lligats al lloc d'origen, adquireix uns trets generals propis molt característics i duradors, dins dels quals apareixen uns altres de més particulars de cada grup, que explicarien les diferències detectades en estudis més detallats de la cultura material neolítica cardial.

Recents estudis ens obrin un nou i ampli ventall de possibilitats que s'han de valorar en els pròxims anys. Un d'ells versa sobre algunes ceràmiques impreses aparegudes al jaciment del Barranquet (Oliva, València). En aquest jaciment a l'aire lliure s'han identificat algunes ceràmiques impreses relacionades amb el Neolític antic lligur, que al sud de França queden relacionades amb una fàcies neolítica anterior al món cardial i vinculada al món *impresso* italià (Bernabeu *et alii*, e.p.). Els autors defensen que *las características que describen la cerámica de El Barranquet tienen difícil encuadre dentro del contexto regional. Su hallazgo permite plantear abiertamente la existencia, también aquí, de una facies impresa que tal vez se encuentre en la base de la formación posterior del grupo cardial*. En aquest sentit, els autors relacionen l'aparició d'un fragment ceràmic de la Sarsa depositat al Museu de Prehistòria de València (San Valero, 1950: Lám.X.2) amb aquest tipus de ceràmiques de tradició pre-cardials. És un fragment de vora amb impressions al llavi que presenta una banda que combina juxtaposicions d'incisions obliqües realitzades amb punxó esmolat sota les quals existeixen motius impresos amb punxó rom. El fragment presenta una petita ansa de cinta horitzontal davall la vora. Sobre aquest i altres fragments (San Valero, 1950: Lám.V.3), encara que en aquests moments no podem descartar la possibilitat que la decoració estiga lligada a influències d'aquests grups neolítics pioners, hem de dir que tenim alguns dubtes sobre la seua assimilació al tipus de ceràmiques decorades amb *punto-y-ray* (*sillon d'impressions*) aparegudes al sud de França. Siga com siga, els nous treballs demostren que es fa necessària una revisió

del conjunt ceràmic de la Sarsa (i d'altres col·leccions), definir amb detall les tècniques i composicions decoratives, així com intentar aproximar-se més als materials del context inicial de l'ocupació de la cova (que hem d'admetre, pot situar-se en qualsevol moment del Neolític antic cardial), ja que pareix important definir amb més claredat si existeixen ceràmiques amb tècniques assimilables a les aparegudes al jaciment del Barranquet. Cal recordar que l'únic conjunt de ceràmiques amb estratigrafia de la Sarsa (estrat I de la *Gatera*) proporciona percentatges de ceràmiques decorades mitjançant la tècnica cardial propis dels moments inicials del Neolític IA i molt semblants als conjunts típics del Neolític antic cardial regional. En aquest estrat I de la Sarsa es documenten *68 fragmentos de cardial, 36 de no decorada, 35 con D.P.A, dos de incisa y de almagra y uno de impresa no cardial, peinada y cepillada, además de 239 fragmentos atípicos sin decorar* (Asquerino *et alii*, 1998).

Per tant, se'ns presenta un nou panorama en el qual no podem contemplar una altra opció que la revisió de les col·leccions ceràmiques ja estudiades, per tal de realitzar nous plantejaments que incorporen la informació actual que tenim. També intentar la recerca de les filiacions dels grups costers pioners amb altres de cultura material similar situats al llarg de tot el Mediterrani. Són dades que ajudarien a l'hora d'avaluar les qüestions referents al procés de formació de la cultura material del Neolític antic cardial a l'actual País Valencià.

Creiem que cal ser prudent i que no s'han de desestimar els estudis realitzats fins al moment sobre el procés de neolitització, encara que queda oberta la possibilitat d'incorporar variables relacionades amb una ocupació del territori per grups amb una tradició material sensiblement diferent a la contemplada fins ara, o també a una ocupació del territori per diferents grups, discontinua en l'espai i en el temps (la datació més antiga de Barranquet és 6.510 BP, moment en el qual la cultura cardial ja pareix que està formada al nostre territori). Ens referim a la possibilitat de valorar l'existència a nivell més local (territori valencià) d'un procés de neolitització en el qual diferents grups vinguts de diferents zones i/o en diferents moments podrien haver-se instal·lat a les nostres terres, així com poder estimar el diferent èxit que degué tenir cada grup. També de la relació que podria haver-se establert entre aquests mateixos grups neolítics, qüestió molt complexa, ja que sabem que presenten un alt grau de mobilitat, que, a més, no és unidireccional ni gradual. Són nous interrogants els que se'ns plantegen, que s'incorporen a l'actual discussió i en els quals la Cova de la Sarsa i la seua cultura material poden tenir un paper important. Per aquest motiu, actualment estem revisant tota la col·lecció ceràmica del jaciment, que esperem donar a conèixer en pròxims treballs.

BIBLIOGRAFIA

- ASQUERINO FERNÁNDEZ, M.D. (1975). Una aportación al estudio del Bronce I español: tipología de las asas de apéndice de la Cova de la Sarsa. *XIII Congreso Nacional de Arqueología*: 351-364.
- ASQUERINO FERNÁNDEZ, M.D. (1976). Vasos cardiales inéditos de la Cueva de la Sarsa (Bocairent, Valencia). *Trabajos de Prehistoria*, 33: 339-350.
- ASQUERINO FERNÁNDEZ, M.D. (1978). Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). Análisis estadístico y tipológico de materiales sin estratigrafía (1971-1974). *Sagvntvm (PLAV)*, 13: 99-225.
- ASQUERINO FERNÁNDEZ, M.D. (2000). La Cova de la Sarsa (Bocairent). En AURA TORTOSA, E. y SEGURA MARTÍ, J.M (coord.) *Catàleg del Museu Arqueològic Municipal Camil Visiedo Moltó d'Alcoi*: 71-74. Alcoi.
- ASQUERINO, M.D.; LÓPEZ, P.; MOLERO, G.; SEVILLA, P.; APARICIO, M.T. y RAMOS, M.A. (1998). Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). Sector II: Gatera. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 7: 47-88.
- BERNABEU AUBÁN, J. (1989). *La tradición cultural de las cerámicas impresas en la zona oriental de la península Ibérica*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 86. València.
- BERNABEU AUBÁN, J.; MOLINA BALAGUER, LL. y GARCÍA BORJA, P. (2007-2008). "El color en las producciones cerámicas del Neolítico Antiguo" *Veleia*, 24-25, Vol II: 655-667. Vitoria-Gasteiz.
- BERNABEU AUBÁN, J.; MOLINA BALAGUER, LL.; ESQUEMBRE BEBIA, M.A.; RAMÓN ORTEGA, J. y BORONAT SOLER J.D. (e.p.). La cerámica impresa mediterránea en el origen del Neolítico de la península Ibérica. *Homenaje a J. Guilaine*.
- CASANOVA VAÑÓ, V. (1978). Enterramiento doble en la Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). *Archivo de Prehistoria Levantina*, XV: 27-36.
- CASTELLANO CASTILLO, J. (s.d.). *Historia de Enguera. Prehistoria y Edad Antigua*. Ayuntamiento de Enguera y Asociación Macizo del Caroig. Enguera.
- GARCÍA ATIÉNZAR, G. (2008). *La neolitización del territorio. El poblamiento neolítico en el área central del Mediterráneo español*. Tesis Doctorales de la Universidad de Alicante. Universitat d'Alacant.
- GARCÍA BLANCO, A. (2005). *Paleolítico y Neolítico en el Museo Arqueológico Nacional*. Serie Guías didácticas culturas. Àmbit Servicios Editoriales. Barcelona.
- GARCÍA BORJA, P. (2004). La Cerámica. En GÓMEZ PUCHE, M.; DÍEZ CASTILLO, A.; VERDASCO CEBRIÁN, C.; GARCÍA BORJA, P.; B.MCLURE, S.; LÓPEZ GILA, M.D.; GARCÍA PUCHOL, O.; OROZCO KÖLER, T.; PASCUAL BENITO, J.LL.; CARRIÓN MARCO, Y. y PEREZ JORDÁ, G. El yacimiento de Colata (Montaverner Valencia) y los poblados de silos del IV milenio en las comarcas centro-meridionales del País Valenciano. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 13: 53-128.
- GARCÍA BORJA, P. (2004-2005). Anàlisi tipològic d'una col·lecció de Ceràmica prehistòrica recuperada a la Cova Fosca de la Vall d'Ebo. *Alberri*, 17: 8-45.
- JULIÀ, M. (1985). El Museo Arqueológico, gracias a una Donación, entre los primeros de Europa en Neolítico. *Diario Ciudad de Alcoi*, Febrero de 1985.
- MARTÍ OLIVER, B., CAPEL MARTÍNEZ, J. y JUAN-CABANILLES, J. (e.p.). Una forma singular de las cerámicas neolíticas de la Cova de l'Or (Beniarrés, Alicante): los vasos con asa-pitorro. *Homenaje a J. Guilaine*.
- NAVARRETE ENCISO, M.S. (1970). Tipología de las asas pitorro andaluzas. *XI Congreso Nacional de Arqueología (Merida, 1968)*: 271-283. Zaragoza.
- PASCUAL BENEYTO, J. y RIBERA, A. (1999). Un conjunto de materiales sin contexto del Neolítico Antiguo procedente de la Sarsa. *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*: 53-67. Cartagena.
- PÉREZ BOTÍ, G. (1999). La Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). La colección Ponsell del Museo Arqueológico Municipal de Alcoi. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 8: 89-109.
- PÉREZ BOTÍ, G. (2001). La Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). La decoración figurada de su cerámica neolítica. Una aproximación cronocultural. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 10: 43-58.
- PONSELL, F. (1929). La Cova de la Sarsa (Bocairent). *Archivo de Prehistoria Levantina*, I: 87-89.
- SAN VALERO APARISI, J. (1942). Notas para el estudio de la cerámica cardial de la Cueva de la Sarsa. *Actas y Menorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*: 141-146. Madrid.
- SAN VALERO APARISI, J. (1950). *La Cueva de la Sarsa (Bocairent, Valencia)*, Serie de Trabajos Varios del SIP, 12. València.
- VICENT, J.M. (1997). The island filter model revisited. Encounters and transformations. En BALMUTH, M.S., GILMAN, A. y PRADOS-TORREIRA, L. (eds.). *The Archaeology of Iberia in transition*. Sheffield Academy Press. 1-13.

